په اتلسم او نونسم قرن کښې

د افغانستان ځيني علمي او ادبي کورنۍ

کله چې احمدشاه بابا په ۱۱۶۰ هـ کال د کندهار په شير سُرخ کښې د لويې جرگې له خوا په شاهي انتخاب سو، نوده ته يو پاشلې اوغير متحد اوخراب مملکت سپارل سوي وُ. افغانستان د هرات د تيموريانو ترزمانې را وروسته دوه سوه کاله د اجانبو د تاخت و تاز ځاي وُ، او داسي ئې خپل قديم عظمت او مرکزيت بايللې وُ، چې پرځو ټوټو ويشل سوئ او د ملوک طوايف بده او ناوړه حکمراني هم روانه وه.

په داسي حال کښې نو علم اوادب هم مړاوئ کيږي، او فرهنگ او ادب ته دچاپام هم نه وي. په دغو دوو پيړيو کښې د افغانستان خلک د شرقي او غربي او شمالي قواوو سره په جنگ اخته وو، دوي خپله آزادي ساتله، او په دغو وختو کښې د روښان، خوشحال، ايمل، ميرويس، شيرخان غوندي ملي غورځنگونه د پردو په مقابل کښې پيښ

سويدي. داسي ښکاري چي په عين دغه حياتي جنګ کښي د خلکو علمي او ادبي او فرهنګي ذوق کورټ نه وُمړ. څکه چي روښان او خوشحال د جنګ په ميدان هم قلم چلاوه، او ادبي کورنۍ ئې جوړي کړې، اوبيا چي د هوتکو په زمانه کښي شاه حسين هوتک لږ څه آرام پيدا کئ، نو موږ ګورو چي د نارنج په ماڼۍ کښي د ده دربار يو ادبي انجمن وُ.

احمدشاه بابا پخپله هم باذوقه او اديب سړي وُ، له تصوف سره ئې ډيره دلچسپي درلوده او په پښتو د شعر ديوان لري، دده زوي تېمور شاه هم د دري او پښتو ديوان جوړ کړئ او شاه شجاع په دري د شعر ديوان لري، شهزاد عبدالرزاق د شاه زمان اوشهزاده نادر د شاه شجاع زوي او يو څو نور د احمدشاهي کورنۍ شهزاده ګان په دري ژبه ښه شاعران تېر سويدي.

احمدشاه بابا ځيني علمي کورنۍ پخپل مملکت کښي وروزلې، چي تر ده وروسته دغه کورنۍ ډيري ادبي اوعلمي اوسياسي کارنامې لري، او دلته زه يو څو عليمي کورنۍ درښيم :

د کندهار په بارکزو کښي د خانعلوم يا خان ملا کورنۍ چي د قاضي القضات منصب د استقلال تر جنګه پوري په دې کورنۍ کښي وُ، اوپه هغو وختو کښې داوسني وزير عدليه په څير وو، په دې کورنۍ کښي موءلفان، شاعران اولوي قاضيان پيدا سويدي، مثلاً : ملا محمد سعيد بارکزي دشاه محمود سدوزي قاضي القضات وُ، چي دده زوي خانملا قاضي عبدالرحمن خان دبارکزو په دربارکښي دغه منصب درلود، اودنصيحه المؤمنين په نامه ئې يو کتاب تاليف کړی دئ.

دغسي هم خانملا قاضي عبدالسلام د محمد سعيدزوي د امير شير عليخان په دربار کښي قاضي القضات وُ چي دده په تشويق امير محمد د

عبدالقادر سليمان خيل زوي د امير شيرعلي خان په نامه رساله الدافعه تاليف کړه.

بله علمي کورنۍ د ملا اسماعيل الکوزي وه، چې د نادر افشار معاصر وُ د ده کورنۍ په احمدشاهي دربار کښې معززه وه، او زوي ئې ملا احمد دمعقولو او منقولو استاد او دکندهار دښار لوي قاضي وُ، چې بيان الوافيه لطوايف الصوفيه، تعليم السلوك، کاشفه فارفه ئې تاليفات دي، د ربيع الثاني په شپږمه په ۱۲۳۳ کال وفات سويدی. او د ده ورور ملا پيرمحمد هم د کندهار مشهور عالم اوموئلف وُ، چې يو کتاب ئې د عقيده المشايخ والعلماء په نامه په عربي ژبه کښلی دی.

د قاضي غلام محمد هوتك کورنۍ هم په کندهار کښې مشهوره وه، او دی د ۱۲۵۰ ه په حدودو کښې د کندهار لوي قاضي وُ، چې په ۱۲۶۴ ه کال ئې ارشاد الحق په عربي و کښښ، د ده زوي ملا عبدالاحد هم دانشمند سړی وُ او کله چې سيدجمال الدين افغاني په کندهار کښې وُ، نوئې له دې عالمه سره آشنايي درلوده او پخپلو يادابښتو کښې ئې نوم يادوي.

بله علمي کورنۍ د محمد نور بن محمد حسن توخي وه، چې دا سړی د شاه فقيرالله جلال آبادي شاگرد وُ، او په ۱۲۳۰ هـ ئې د جامع السلوك کتاب په عربي کښلی دی، دده اخلاف په کندهار کښې د قرآن په تفسير مشهور دي.

د ملا بابړ مسه خيل کورنۍ هم دهوتکو له زمانې څخه په کندهار کښې مشهوره وه، چې زوي ئې ملا فيض الله د منطق يوه رساله په عربي کښلې وه، او بيا نو دده زوي علامه ملا حبيب الله محقق کندهاری خورا لوي عالم وُ، چې ۳۳ جلده کتابونه ئې په عربي، دري، پښتو په رياضي ، منطق، اصول فقه، حديث، تاريخ، تصوف،

اخلاق او نورو مروجو علومو کښې تاليف کړيدي، او تر ده وروسته مولوي عبدالرحيم دامير شير عليخان په دربار کښې او بيا دده زوي مولوي عبدالروف د امير عبدالرحمن خان په دربار کښې ملای حضور وُ، او ددې کورنۍ نور پوهان تراوسه پوري هم ډير تاليفونه او علمي آثار لري.

د هرات د سلجوقيانو علمي کورنۍ هم ډير شهرت درلود، ددوي مشر نيکه ملا محمد په روز آباد کښې ښخ دی، چې زوي ئې علامه ميرزا، احمدشاه بابا هرات ته راووست، او د پای حصار مدرسه ئې ور وسپارله. او وروسته ډير علماء او مدرسان ځني راووتل، مخصوصاً ملا محمد عمر د محمد ايوب زوي د ملا ميرزا لمسی کېدی، خورا مشهور عالم او مؤلف وُ، چې دده له تاليفاتو څخه الملهم په اصول فقه کښې مشهور دی، او ملا محمد رفيق سلجوقي د محمد صديق زوي يوه د نحوي رساله تاليف کړې، او محمودمشرف او خليفه محمد حسين خوش نويس هم ددې علمي کورنۍ مشهور سړی وُ، او تراوسه لاهم دا درنه کورنۍ تکړه ليکوال او پوهان او هنرمندان لري.

د افغانستان بله مشهوره علمي کورنۍ دپښور قاضي خيلان دي، چې اخوند ترکمان د تاج خان زوي د کندهار له غوري مرغې څخه دپښور امازو ته ولاړ، او دده زوي ملا محمد غوث د احمدشاه بابا له خوا دپښور لوي قاضي وُ، چې دمنطقو پر ميرزا باندې شرحه ليکلې، اوبل کتاب د شرح الشرح په نامه لري، چې داحمدشاه بابا ځيني عرفاني اقوال ئې د تصوفو په رڼا کښې شرحه کړي دی.

د ده لمسی عبدالکريم د دادالله زوي د نصاب التوحيد مؤلف، او قاضي محمدحسن ملقب په خان علماء د سردار پاينده خان دکورنۍ استاد اودشاه شجاع وزير وُ، او قاضي طلا محمد دده زوي په دري او

عربي د شعر دېوانونه لري، اوپه عربي ئې ډېر کتابونه په فقه او حديث کښي تاليف کړيدي، اوبل مشهور سړي قاضي عبدالقادر د قاضي حسن لمسی دی، چي دامير شيرعليخان ددربار عسکري سرمنشي ؤ، او دعسکري قواعدو کتاب ئې په پښتو او دري له انگريزي څخه ترجمه کړي او دکابل دشمس النهار په مطبع کښي چاپ کړيدی.

د هرات د برناباد د ميرزايانو کورنۍ هم د سدوزو د عصر مشهور ادبي او اداري کورنۍ ده، چي ميرزا ارشد د خواجه محمدصلاح زوي متخلص په فايض دهرات دابدالي دربار سرمنشي او خطاط او د دري دېوان خاوند دئ، يو مثنوي د ابر گهربار په نامه هم لري. او ميرزا ابوطالب مايل د ارشد وراره هم د شعري دېوان خاوند دی، او ميرزا رضاه د شاه محمود او فتح خان منشي وو، چي د اشعارو مجموعه او اربعين او تذکره برناباد ئې تاليف کړې ده.

د مجددي حضراتو کورنۍ هم د احمدشاه بابا له وختو څخه په ټول افغانستان اوهند کښي ادبي او روحاني شهرت درلود، چي شاه نظام الدين متخلص په نظام په شکارپور کښي د دري دېوان خاوند ؤ، او شاه صفي الله متخلص په صفي هم دری دېوان اوځلور نور کتابونه تاليف کړيدي، او په ۱۲۱۲ هـ د يمن په حديده کښي وفات سويدي. شاه عبدالباقي متخلص په باقي اوغلام عمر د ده زوي او ناصر الدين جانان او شمس المشايخ فضل محمد فضلي هم د دېوان خاوندان دي، شاه فضل الله دشاه غلام نبي زوي عمده المقامات او د شعر دېوان او محمدحسن د عبدالرحمن زوي دانساب الانجاب او انيس المريدين خاوند، او مير احمد متخلص په اظهر د هفت مجلس او سبيل الرشاد او غزلياتو د دېوان او شپږو مثنوياتو مولف دئ. د وکيل الدوله عبدالله خان پوپلزي کورنۍ هم داحمدشاهي او سدوزو د عصر مشهوره ادبي

او اداري کورنۍ ده، چې د وکیل الدوله زوی محمدعلم خان علم په دری ژبه شعر وایه، او میر هوتک خان هم د دري اشعارو غټ دېوان لري، له دې کورنۍ څخه الله یارخان راسخ اومولوي محمدابراهیم هم دعلم او فرهنگ او شعر اوادب خاوندان وو.

د شیخ سعدالدین احمد انصاري کورنۍ هم دعلم اوشعر او تصوف رجال دي، دده دېوان شور عشق نومېږي اونور ۳۴ کتابونه لري ، چې دکابل په ده یحي کښې په ۱۲۲۵ ه وفات سویدی. میر ظهور الدین ظهور هم دشعري دېوان خاوند او میر امام الدین متخلص په درویش دپښتو اودري شاعر اومؤلف او میر قطب الدین فارغ او میر حسام الدین احمد او میر نجم الدین احمد او میر نظام الدین احمد، او میر فخرالدین مولوي، او میر ناموس الدین او میر سیف الدین عزیزي له دې کورنۍ په دری ژبه شاعران تیر سویدي.

د حاجي جمال خان محمد زي کورنۍ هم د سدوزو په دوره کښې علاوه پر اداري اوجنگي کارنامو ادبي ښکلي آثار لري د سردار پاینده خان ورور هارون خان گرشکي داسي دري دېوان لري، چې اشعار ئې خورا خواږ اوروان او دقدر وړ دي. سردار مهر دل خان مشرقي هم دبیدل دسبک هند په پیروي دری دېوان، او مثنوي اوډیر تالیفونه لري.

د امیر دوست محمد خان دوه زامن سردار احمد خان او سردارغلام حیدر خان د دېوان خاوندان دي، د سردار غلام محمد خان طرزي او دده دزوي محمد امین عندلیب دېوانونه هم سته، او ددې کورنۍ څخه سردار شهنواز خان د سردار سلطان احمد سرکار زوي او سردارمحمد حسن خان د وزیر فتح خان لمسی او سردار محمد عزیز خان او سردار عباس خان او سردار خوشدل خان د مهردل مشرقي

زوي هم داشعارو او تاليفاتو خاوندان دي. له دې څېړني څخه ښکاري چي داحمدشاه بابا څخه را وروسته که څه هم هيوادپه ډېرو داخلي او خارجي شخړو گرفتار وُ، مگر علمي اوادبي ذوق بالکل نه وُ مړ، خود ليکوالو او ذوقمندانو پر فکر باندي دوه جريانه ډېر غالب وو :

لومړی په شاعري کښي دسبک هند پيروي مخصوصاً د بيدل په طرز شعر ويل او دده ډېر تقليد.

دوهم په تصوف کښي مخصوصاً دنقشبندي طريقې، او د حضرت مجدد د فکري مکتب پيروي. چي په دغه شېوه کښي د حضرت مجدد مکتوبات او د حضرت حاجي آثار دواړه خورا موثر وه.(۱)

(۱) وږمه مجله، ۱۳۴۶ کال، دريمه گڼه، ۱ مخ